

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԱՂՈՒԱՆԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՆՆԵՐԻ
ՎԵՐՆԱՆՈՒԹՅՆԸ: Ա. Գ. Արքեպիսկոպոս,
փոքր ուրաժալ, Իզրայիլագմ, էջ 96,
Եկարագարդ: Երեւան, 1964:

Աշխատութիւնը թէև ուսերէն, սա-
կայն ունի հայերէն և անգլերէն ամփո-
փումներ:

Վերջին երկու տասնեակ և աւելի տա-
րիներու ընթացքին դանադան լեզուներով
բուսական բան հրատարակուեցաւ աղուանե-
րէն զիւր ու զբականութեան մասին: Ըստ իս
մեծագոյն բաժինը նիւթին լուրջ նպատակ մը
բերելու համար՝ Հայ բանասիրութեան կա-
տարած պրպտումներն ու հրատարակու-
թիւնները եղան: Արքեպիսկոպոսի ներկայ
աշխատութիւնը նպատակ մըն է նիւթին և
նոյն ատեն ապացոյց մը ևս՝ որ Հայ բա-
նասիրութիւնը յետին նպատակներ չի հե-
տապնդեր քննելով և ուսումնասիրելով
աղուանական գրի ու զբականութեան շա-
հադրողող նիւթերը:

1938ին վրացի հայագէտ Կրո-
լաձէի գիտը Երեւանի Մատենադարանին
թիւ 7117 ձեռագրին մէջ՝ աղուանական գի-
րերուն, և յետոյ ալ 1956ին իմ հրատարա-
կութիւնս ձեռագրաց իմ հաւաքածոյիս
մէջի 1580էն ձեռագրէ մը նոյն գրերուն
վերստին գտնուելուն առթիւ, այլևս տա-
րակոյս չթողուցին որ եղած էր աղուանա-
կան այբուբեն (Մեսրոպ Մաշտոցէ յղաց-
ած): Բազմահմուտ բարեկամիս՝ Արու-
լաձէի այդ գիւտէն վերջ Մինգեչաուրի
պեղումները յայտնաբերած էին (1948) ար-
ձանագրութեանց հատակոտորներ, որոնց
ոմանց աղուանական ըլլալը ընդունուեցաւ
և Արքեպիսկոպոս ալ ձեռք զարկաւ անոնց
վերծանութեանց և արդիւնքը կ'ըլլայ
ներկայ շահեկան հատորիկը:

Տարակոյս չկայ որ աղուանական գրե-
րու յղացման համար Մեսրոպ Մաշտոց ի
մտի ունեցած է իրր նախատիպ դարձեալ

իր ստեղծած հայերէն գրերը: Աղուաներէն
արձանագրութեանց հատակոտորներուն
հետ գրեթէ հաւասար թիւով հայերէն
արձանագրութիւններու ալ գտնուիլը կը
հաստատէ որ Աղուանքի մէջ երկու լեզու-
ներն ալ կը գործածուէին:

ԱՂՈՒԱՆԻՅ ԱՇԽԱՐՀԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՐՅԵՐԻ ՇՈՒՐՁԸ: Ա. Ե. Մնացական-
եան: Լարակագմ, փոքր ուրաժալ, էջ
286: Երեւան, 1966:

Արժէքաւոր աշխատութիւն մըն է որ
Մնացականեան մեղի կու տայ շատ ծեծ-
ած Աղուանից գրին և զբականութեան
մասին: Տեսութիւնները որ ան այս հատո-
րին մէջ կը ներկայացնէ մեծագոյն մա-
սամբ առողջ են և ընդունելի:

Ներածութեամբ նախ կը ներկայացնէ
Աղուանից գրի գոյութեան հարցը: Կ'ըն-
դունի վաւերականութիւնը 2. Մսերեանցի
նախկին և այժմ Երեւանի Մատենադա-
րանի թիւ 7117 ձեռագրին Աղուանական
գիրերուն (Ինձի հասկնալի պատճառնե-
րով, յարգելի հեղինակը չի յիշեր ո՛չ իմ
հաւաքածոս ձեռագրին Աղուանական գի-
րերը և ոչ ալ այդ մասին իմ կատարած
հրատարակութիւններս: Իմ ձեռագրիս Աղ-
ուանական գիրերուն մասը ըստ իս օրինակ-
ած են Մատենադարանի թիւ 7117 ձե-
ռագրէն 1580ական թուականներուն): Կ'ըն-
դունի նաև Մինգեչաուրի պեղումներուն
ընթացքին գտնուած աղուաներէն արձա-
նագրութեանց կտորներուն վաւերական ըլ-
լալը: Կը նշէ որ աղուաներէն ձեռագրիներ
չեն հասած մեղի. բան մը, որ զբական կամ
բացասական նշանակութիւն չունի աղուա-
նական զբականներու գոյութիւն ունեցած
կամ գոյութիւն չունեցած ըլլալուն հա-
մար: 5-7րդ դարերէն, երբ աղուանական
ձեռագրիներ կրնային պատրաստուած ըլ-
լալ, նոյնիսկ հայերէն ձեռագրիներ հասած
չեն մեղի, և ոչ իսկ պատատիկ մը Մես-

բոլոր Մաշտոցի սրբազան ձեռքին, որով զարմանալի չենք գտներ որ 5-7րդ դարին աղուաներին ձեռագիր (և ոչ ալ աւելի վերջին) չէ հասած մեղի: Աղուաներին դրականութիւն, և որով ձեռագիրներ, Տրդ դարին և վերջ չեմ կարծեր որ դոյութիւն ունեցած կրնային ըլլալ: Մնացականեան արդարեւ առ այս զործածուած փաստերը, որպէս Գիրք Թղթոցէն, Շիշ Իւղոյ գրութիւնը, կատարելապէս կը ջրէ:

Թէ ինչո՞ւ աղուաներէն որ անուանալիօրէն զիր ունեցաւ, անհետացաւ իրր վրական լեզու, ասոր կը պատասխանէ Մնացականեան ստպէս. «Ժիշտ է, Մեւրոպ Մաշտոցը և ժամանակի միւս զործիչները հոգացել էին, որպէսզի աղուանական կամ աղուաներէն զպրութիւնն էլ զարգանար, սակայն, պատմական իրադրութիւնները նրան զրել էին փակուղու առջեւ:

«Ասորը վերաբերում է Պարսիկներին, Հոնքերի, Արարներին և այլ բռնակալների անընդմէջ ասպատակումներին, կրօնական ու ազգային հալածանքներին, որոնց պատճառով, ի վերջոյ, աղուանական ցեղախումբեր տարրալուծուեցին և պատմութեան տապալկից վերացան: Փոքր զեր շխաղացին այդ առումով նաեւ քրիստոնէական եկեղեցու ուղղափառ ու քաղկեդոնիկ թեւերի միջեւ եղած յամառ դատեմարտերը:

«Աւտի 5-րդ դարի սկիզբներին հիմնաւորուած աղուաներէն գիրն ու զպրութիւնը, տեղի Հայ զպրութեան կողքին, որոշ զարգացում և համեմատաբար սահմանափակ օգտագործում ունենալուց յետոյ, աստիճանաբար թեւակոխում է իր անհետացման շրջանը՝ մատնուելով մոռացութեան» (էջ 20):

Շատ զարմանալիօրէն զեռ 1962ին հրատարակուած «Բաղմալէպ»ի թիւ 9-12ին մէջ իմ «Ս. Մեւրոպ Մաշտոց և Աղուանական Գրերը» (էջ 247-252) փոքրիկ դրութեան մէջ կը գրէի. «Մտիպում եմ եւ ինքնազրել որ Մաշտոցէ հնարուած աղուա-

նական գրերու դեռ էն վերջ, երբ այդ գրերը սկսան զործածուիլ, և հաւանաբար շատ տարածուած չէին զեռ, յանկարծ քաղաքական կամ զինուորական հարուած մը երկիրը երկվեղկեց» (ևայլն, ևայլն, էջ 251, Ա. սիւն.): «Աղուանական գրերու զործածութիւնը վերջ գտաւ, և Աղուանները մշակոյթով և կրօնքով հայացան» (Անդ): «Իժուար պիտի չըլլայ գտնել աւտներ՝ երբ Արար ներխուժումներ պատճառեղան որ Աղուանները սերտօրէն կապուին Հայոց: Այդ պատճառաւ, հազիւ երկու հարիւր տարեկան աղուաներէն գիրն ալ, դրականութիւնն ալ տեղի տուին հայկականին» (Անդ, Բ. սիւն.):

Գուցէ պէտք է հաւատամ որ յարգելի հեղինակ Մնացականեան «Բաղմալէպ» չի կարգար և բոլորովին անձանօթ է Աղուանից գրերու մասին իմ գրածներուս: Այո՛, այդպէս պէտք է հաւատամ, եթէ չկատեմէի ուրիշ պատճառի դոյութեան մասին, քանի որ իմ նիւթերս յաճախ կ'օգտագործուին և հաղուազէպօրէն կը յիշուին (եթէ երբեք կը յիշուին) և յիշատակութեանց մեծ մասը աւելի բացասական ըլլալու պայմանաւ:

Մնացականեան յաջորդ էջերով նկատի ունի Աղուանից աշխարհի կաղմաւորումը և սահմանները: Ան յաջող է իր վերլուծումներուն և եղբակացութեանց մէջ ու պատշաճօրէն Տրեւերի, Կրիմսկիի եւ ինքնազրելութիւնները չեղեալ կը նկատէ:

Հեղինակը շարունակելով իր շահեկան պրպտումները, էջ 42ով կը սկսի խօսիլ այդ շրջաններուն կամ դաւառներուն բռնակալութեան լեզուին մասին: Հոս ան նկատի կ'առնէ Չաքարիա Հոնտորի (Մալաթիոյ Լալիսկոպոս, մատենագիր 6րդ դարու կէսերուն) մէկ վկայութիւնը (ռուսերէն 1941ին հրատարակուած աղբիւրէ մը) ու թէ և ինքնուրոյն այլ սակայն անընդունելի փաստարկութեամբ մը անընդունելի կը նկատէ վկայութեան նպաստաւոր ըլլալը աղուաներէնի դոյութեան: Եւ սակայն Չաքարիա Հոնտոր իր «Ժամանակագրու-

թեան» մէջ կը գրէ որ հիւսիսային կողմը «Հայաստան երկրին մէջ Առանի երկիրը կը դառնուի, իր սեփական լեզուով» (Անդրերէն թարգմանութիւն, Լոնտոն, 1899, էջ 328)։ Նախ աւելցնենք որ թարգմանիչները Առանով Բաղկուն կը հասկնան։ Մնացած կանան Առանը Աղուանք կը նկատէ։ Մենք հոս միայն նշել կ'ուզէինք որ վկայութիւնը Զաքարիա Հոկտորին դռնէ անդրերէն թարգմանութեան մէջ տարակոյս չի թողուր որ Աղուանք իրենց սեփական, յատուկ լեզուն ունէին։ Իսկ դալով Սիւնիքի մասին Զաքարիայի վկայութեան, որ Մրնացականեան անճիշդ կը նկատէ, ստացւել անդրերէն թարգմանութեան մէջ։ «Արտական երկիրն, իւրապատուկ (կամ սեփական) լեզուով, հաւատացեալ ժողովուրդ մը, եւ հոն կան նաեւ հեթանոսներ անդրնաղ» (էջ 328)։ Հոս Զաքարիա չ'ըսեր որ Սիւնիքի լեզուն հայերէն չէր, այլ միայն կ'ըսէ որ Սիւնիքն իր յատուկ լեզուն ունէր, որ կրնայ բնականաբար հայերէնը ըլլալ։ Մինչ Առանի (Աղուանքի) մասին խօսած ատեն, ինչպէս տեսանք, կը վկայէ որ թէեւ ատիկա Հայաստանի մէջ գտնուող երկիր մըն է, այլ իր սեփական լեզուն ունի, որ որոշ է թէ հայերէն չէր։ Ծանկեան է որ Զաքարիա Հոկտոր կը յիշէ Առանի (Աղուանից) եպիսկոպոս մը Կարդուստատ, որ ըստ անդրիւսցի թարգմանիչներուն կաղմուած է հայերէն կարդալ եւ Աստուած բառերէն, եւ ըստ իրենց տեղեկութեան՝ կարդալ՝ կոչել կը նշանակէ, ինչ որ սխալ է։ Զաքարիա ինքն իսկ կ'ըսէ որ Կարդուստատ յունարէն Թէօփիթօս կը վերծանուի։ Կարելի է որ յունարէն բնագրին մէջ աղաւաղուած ըլլայ օրինակութեանց ատեն եպիսկոպոսին անունը (Կարդուստատ), որուն մէջ ինքս ոչ կարդալ եւ Աստուած, եւ ոչ ալ կոչել եւ Աստուած բարդութիւնը կը տեսնեմ։ Նոյն ատեն, ինչո՞ր է թէ Կարդուստատ հայերէն է թէ աղուաններէն, այդ մասին Զաքարիա ինք բան մը չ'ըսեր, միայն հաստատելով որ Կարդուստատ յունարէն կը նշանակէ Թէօփիթօս։ Վերջապէս, նոյն այս կողմերը Զա-

քարիա կը յիշէ քորպուսթեամբ (եւ կորպուսթեմբ, եկեղեցիի մը շինութեամբ)՝ ծանօթութիւն Հայ եպիսկոպոս մը Մակու անձեկ-նէյի անունով(1)։ Աղուանապետութեամբ գործողներուն աշակերտութեան կը յանձնեմ այս Կարդուստատ եւ Մակու եպիսկոպոսները։

Մնացականեան յաւ կերպով կը լիստարկէ իր տեսութիւնները Աղուանք Հայոցի մասին, խոշոր նպատակներով Հայաստանի աշխարհագրութեան եւ անոր հիւսիսային սահմաններուն մասին։ Ծառընտիր է իր տեսութիւնը եւ հիշող (էջ 82) Միհրանայն եկուոր տոհմին Աղուանից վերայ իշխելու ճիշդութուն մասին։ Որեւէ ճիշդ խիստ որոշ կերպով Հայկազնիայց Առանշահիկներու Հայ չըլլալուն մասին՝ պատմութիւնը կա՛մ խորհարկել եւ կա՛մ հասկընալ է։ Բարակը գերող Սահլ Սմբատեան, որուն մասին մենք ալ գրած ենք, Հայկազնիան Առանշահիկներէն էր (տես իմ «Բարակ եւ Սահլ իսկ Սմբատ», «Բաղմագէտ», 1958) եւ սխալ է Սահլ Սմբատեան կամ Առանշահիկները Բաղրատունեաց տոհմին պատկանելու վարկածը։ Բաղրատունիները ջանացած են անոնց տիրել, կոտած են երբեմն անոնց դէմ եւ նոյն իսկ Առանշահիկներէն կուրցուցած են։

Էջ 87ով կը սկսի Աղուանից աշխարհի գաղութեան մասին 5-13րդ դարերուն։ Կը սխալի Հ. Տաշեանի գործը կոչելով «Ակնարկ մը Հայ հնապիսութեան վրայ», որ պէտք է ըլլայ «... հնապիսութեան վրայ»։ Երուսաղէմի Պանդա վանքի խճանկարին «... եւ զերանելի հարսս Եսփաղան...» դժուար թէ նոյնացուի Աղուանից աշխարհի թաղաւոր Արափաղէնի կամ նոյն իսկ Էսփաղէն-Եսփաղենի հետ, որովհետեւ իր ճանկարինը «... հարսս Եսփաղան...» է,

(1) Մնացականեան (էջ 151) նկատի ունի Զաքարիա Հոկտորի այս վկայութիւնը։ Սակայն իր գործածած աղբիւրը կ'երեւի բէկարդատ (Կարդուստատի տեղ ըստ անգլերէն թարգմանութեան) եւ Մակաբ (Մակու — Խաբակաւանդ — փոխած անգլերէն թարգմանութեան) կը նշանակէ։

մինչ «... թագաւոր որ Արտաղէն... (Եւս-
փաղէն) ...» արական է :

Մնացականեանի տեսութեան հաստա-
տութիւնն է իր վերլուծումը, էջ 141էն
սկսեալ : Լուրջ եւ ամբողջութեամբ կերպով կը
հաստատէ իր վարկածը, այլեւս ինկացի
ընդդիմութեան տեղիք չտալով :

Արժէքաւոր ուսումնասիրութիւն է ինք-
նին Համամ Արեւելցիի (Բաղրատունի)
մասին հաստատը : Յանկալի պիտի ըլլար
իրմէ ունենալ զատ հատոր մը բոլորովին
եւ աւելի մանրակրկիտ կերպով պատրաս-
տուած Համամ Արեւելցիի մասին, տալով
նաեւ անոր խիստ կարեւոր գործերուն (որ-
պէս է Քերականութեան մեկնութիւնը,
որմէ օգտուած է Յովհաննէս Երզնկացի Պը-
լուզը եւ հաւանաբար Յովհաննէս Երզնկացի
Ծործորեցին ալ) նկարագրականը :

Հատորին վերջը կան յաւելումներ, ու-
րոնցմէ առաջինը՝ շահեկան «Ուտիք եւ Ու-
տեցիներ» խորագրեալ մասն է :

Մատենադիտական եւ յատուկ անուն-
ներու ցանկով կը փակուի այս խիստ շահե-
կան հատորը, կարեւոր նպատակ մը աղուա-
նագիրութեան :

ՀԱՅՈՑ ԳԻՐԸ : Կարօ Տիրատուրեան :

Քառասնալ, լաթակազմ, էջ 148 : Երեւան,

1963 :

Հայոց Գիրքը գեղարուեստական տառա-
ձեւերով ներկայացուած է այս հատորին
մէջ : Խնամով աշխատուած եւ գունաւոր
այս հրատարակութիւնը կը յիշեցնէ կէս
դար եւ աւելի առաջ գեղագրական տես-
րակները, երբ գպրոցներուն մէջ կ'աւան-
դուէր գեղեցիկ գրելու արուեստը : Որքան
որ գիտեմ, այժմ աւելի կարեւոր նիւթեր
կը դրաւն աշակերտներու ուսմունքը եւ

գրեթէ լքուած է գեղագրութիւնը, իսկ գե-
ղագրութեան նուիրուած հրատարակու-
թիւններ արդէն դադրած են երեւալէ :

Տիրատուրեանի ներկայ գործը անուրա-
նալիօրէն ճաշակաւոր է, թէեւ դժուար է
գիտնալ թէ հրատարակութիւնը ի՞նչ բանի
պիտի ծառայէ : Մենք ալ կը ձայնակցինք
մեծ արուեստագէտ Մ. Սարեանի ստորագ-
րած յառաջաբանին, երբ կ'ըսէ թէ Տիրա-
տուրեան խղճամիտ գեղագիր մըն է, ար-
դէն տարիներով իր ճաշակաւոր տիպոգոս-
թիւրթերով եւ կազմադարձերով զնահատե-
լիօրէն բարձրացուցած Երեւան տպագ-
րուած գիրքերու գեղարուեստական երե-
ւոյթը : Նոյն ատեն ըսենք որ հատորին մէջ
ներկայացուած գեղագիրներուն մեծամաս-
նութիւնը աւելի ընդունելի պիտի ըլլար
1800ական թուականներուն քան թէ մեր օ-
րերուն, երբ ճիշդ կը թափուի գեղեցկու-
թիւն գտնել անխճողեալ եւ ոչ բարդ զար-
դագրերու մէջ եւ անոնցմով շնչելու մեր
օրերուն յղացուած եւ ներկայացուած զբա-
կանութիւնը :

Անտարակոյս կը զնահատենք Տիրա-
տուրեանի մեծ աշխատանքը, դոյլելի ցան-
կութիւնը՝ զարդագրերու գործածութիւնը
մեր մէջ քաջալերելու : Կ'ընդունինք որ ճա-
շակ, երեսակայութիւն եւ տաղանդ ունի,
սակայն թող չնեղուի եթէ մեծադոյն մա-
սամբ իր վաստակը անտես առնուի արտա-
սահմանեան հրատարակութեանց համար .
հեղինակներ յաճախ նիւթապէս չեն կրնար
իրենց երկերը հրատարակել տալ . եւ եթէ
կան որ պիտի ուղէին գեղարուեստական
աւարազ մը հաղցնել իրենց գրական կամ
բանաստեղծական գործերուն, անոնք ալ
իրենց մէկ ծանօթ նկարիչ-արուեստագէ-
տին պիտի դիմէին, որպէսզի իրենց գոր-
ծին տպագրական տարազը աւելի արդիա-
կան ու անմիջական ըլլար :

Յ. ԳԻՐԸՏԵԱՆ